

УДК 811.161.2:94 (477)

Мандрик Н. В.

МОВА В ПРОСТОРИ УКРАЇНОЗНАВСТВА

У статті автор намагається довести, що в українознавстві мова народу відіграє основоположну роль не лише як знаряддя спілкування, а й як феномен, що виражає людську, земну і космічну сутність, форму буття (свідомості), почуття нації.

Ключові слова: *українознавство, інтегровані знання, двомовність, мовна стратегія, штучна мова, лінгвістичний плюралізм, лінгвістична екологія, мовний ареал.*

В статті автор намагається довести, що в українознавстві мова народу відіграє основоположну роль не тільки як засіб спілкування, а й як феномен, що виражає людську, земну і космічну сутність, форму буття (свідомості), почуття нації.

Ключевые слова: *українознавство, інтегровані знання, двомовність, мовна стратегія, штучна мова, лінгвістичний плюралізм, лінгвістична екологія, мовний ареал.*

In the article author tries to demonstrate that in Ukrainian studies language of people occupies fundamental role not only as a tool of communication but also as a phenomenon which expresses human, earthly, and space essence, form of being (consciousness), feelings of the nation.

Ukrainian studies became possible within the bounds of historical and philosophical, socio-economic, artistic, naturalistic, scientific knowledge, folk wisdom, household traditions, figuratively artistic, and religious. During the period of the development and preservation of an independent state, it is notably important to focus on the most noteworthy problems of the nation existence that are initial archetypes of the population and universals of culture (language, destiny, life, health, religion, the national idea, freedom, etc.).

Ukrainian studies encourage to address each issue taking into account the relationship between scientific image of the world, historical era and cultural epoch. Owing to the following approach, the phenomenon is holistically perceived in upgrade processes and interconnections.

Over the millennial history Ukrainian language never was the determinate in the educational process. Only during the period of the revival of the national energy, while the idea of establishing a state arose out of Ukrainian citizenship, there have been changes in education which drew attention to the native language.

Key words: *Ukrainian studies, integrated knowledge, bilingualism, language strategy, artificial language, linguistic pluralism, linguistic ecology, language area.*

Українознавство – це система інтегративних знань про Україну, її духовні та матеріальні цінності, про українство, розглянуте як етнокультурна, духовно-господарська, геополітична цілісна реальність у часопросторовій взаємозалежності полікультурного простору.

Українознавство стало можливе на межі історіофілософських, соціально-економічних, мистецьких, філософських, природничих, наукових знань, народної мудрості, побутових, образно-художніх традицій, досвіду релігії. У час розбудови і збереження незалежної держави особливо важливо акцентувати увагу на найважливіших проблемах буття нації, які є первинами, архетипами народу та універсаліями культури (мова, доля, життя, здоров'я, віра, національна ідея, воля тощо). Українознавство спонукає розглядати кожну проблему з урахуванням взаємозв'язку наукової картини світу, історичної доби та культурної епохи. Завдяки такому підходу явище сприймають цілісно у взаємозв'язках, у процесах оновлення.

Так, наприклад, українська пісня в кожній культурній епосі від трипільської до нинішньої постає збереженою, заново пережитою, оновленою, несучи таїну космосу, світил, вогню, води. І, можливо, не випадково серед найвизначніших учених у галузі космонавтики українці та вихідці з України посідають значне місце: О. Засядько, М. Кибальчич, Ю. Кондратюк, О. Шаргей, К. Цюлковський, С. Корольов.

Українознавство відтворює етнічну (національну) усвідомленість у полікультурному просторі, а тому зумовлює пізнання різних ділянок культури: первісну, народну етнографію, народні звичаї, вірування, народний одяг, ремесла, будівництво, усну словесність, народне мистецтво (музика, танок, ткацтво, килимарство, різьбярство, кераміка, стінопис, писанкарство).

Школа, навчальний процес потребують адаптованого варіанту подачі знань з українознавства як самостійної інтегративної науки на відміну від історії, мови, літератури, географії, від народознавства.

В українознавстві – системі інтегративних знань – мова народу відіграє основоположну роль не лише як знаряддя спілкування, а й як феномен, що виражає людську, земну і космічну сутність, форму буття (свідомості), почуття нації.

Те, що українська мова набула нарешті статусу державної, закономірно. З давніх-давен мова є найбільшою турботою держави, народу. У період розбудови держави українська мова – це фактор консолідації всього суспільства. І надзвичайно важливо, щоб кожний сучасник усвідомив, що рівень володіння рідною мовою є виміром духовності людини та суспільства, отже – виміром загального поступу.

Лише в рідній мові зафіксовані цінності і символи нації, що сприяють етнічному самоусвідомленню, державотворчим прагненням: спільне минуле, спільна доля, національна культура, національний характер (ментальність), національний смак, національний ландшафт, галерея національних героїв (жертв), система символів, сакральних текстів, сакральних образів тощо.

У час національного відродження, розбудови незалежної держави цілком закономірно постають проблеми оновлення, докорінного перегляду вивчення рідної мови, державної, іноземної, мов інших систем.

Українська мова в навчальному освітньому процесі за тисячолітню історію ніколи не була визначальною. Лише в період пробудження національної енергії, коли збурювалися в українському громадянстві ідеї державотворення, відбувалися зміни в освіті, привертала увагу до рідної мови.

У Київській Русі після прийняття християнства навчання в школах організовували мовою церкви, тобто слов'янською (на той час літературною). Вищі верстви українського громадянства оволодівали ще грецькою і латинською мовами.

З розпадом Київської Русі в XI–XII і аж до XVI ст. у церкві – осередку народного виховання й освіти – слов'янська мова залишалася панівною в освіті. Навіть братські школи (XVI, XVII ст.), завданням яких було релігійне та моральне виховання і протидія колонізації, окатоличення українців і які підтримували всі стани православного населення, не змогли вести навчання мовою народу. У братських греко-слов'янських школах основну увагу звертали на літературну мову – церковнослов'янську. Опановували грецьку. Крім мов, вивчали риторику, діалектику, арифметику, музику, церковний спів, св. Євангеліє.

Як свідчать документи, з другої половини XVI ст. представники духовенства були шкільними вчителями, а церковно-богослужбові книги – підручниками. У XIV–XVI ст. читання – основний предмет навчання.

Потреби Польсько-Литовської держави задовольняли протестантські, єзуїтські, католицькі латиномовні школи, православні школи перебували під їх утиском. Національно-культурний рух на Україні кінця XVI ст., наслідки якого виявляються в політичних подіях XVII ст., охоплював проблеми як релігійні, так і освітні.

У Київській братській школі, що згодом стала колегією, а по смерті Петра Могили Києво-Могилянською колегією, мовою навчання була латинська, однак дух і напрям відповідали національним устремлінням. І лише у XVIII ст. народна українська мова проникає в Києво-Могилянську академію, хоч основною мовою викладання залишається латинська. Паралельно математику в академії вивчали старослов'янською, трималася й польська, а також запровадили російську і французьку. Українську народну мову пропагували в академічній літературі, у драматичних творах (Митрофан Довгалевський, Георгій Кописький та ін.). Професура Києво-Могилянської академії підготувала ґрунт і дала початок українському письменству XIX ст., генетично сполученому з книжним нашим письменством XVII – XVIII ст.

Централістична політика Катерини II (середина XVIII ст.) поклала кінець українській вищій та середній школі, а натомість було створено російські школи для привілейованих станів. Зникли парафіяльні школи, якими опікувалася громада. Замість них уряд заснував початкові школи лише в «казонних селах». В урядових школах – чужих народу за духом і мовою навчання – насаджена російська мова.

Із середини XIX ст. на Лівобережжі розгортають свою діяльність земства, які відкривали початкові, середні, вищі навчальні заклади. Проте в початкових, технічно-професійних, ремісничих школах дитина перебувала в чужому для неї російськомовному світі. Усе ж думка про відкриття української школи (за мовою і духом) не полишала українську громаду та її оборонців. І лише в 1917 р. було засновано першу українську гімназію. Та після короткого національного відродження вже в кінці 20-х рр. почалося нищення українських шкіл та інших навчальних закладів. Поступова русифікація досягла в Україні апогею в 70-х рр., коли всі вищі навчальні заклади та більшість міських шкіл були російськомовні.

Є величезні проблеми з двомовністю і в час побудови незалежної держави.

У шкільній мовній освіті в Україні учні мають отримати знання про активну і пасивну двомовність (проблему двомовності в Україні зведено до одномовної), про мови міжнародного спілкування в офіційному міждержавному спілкуванні та про контактні мови для широкого вжитку, що називають «лінґва франка». Таких мов у світі є чимало. Уживані мови не є для співрозмовників рідними, наприклад, норвежець, угорець, японець спілкуються між собою англійською. На Шовковому шляху через усю Азію використано в ролі «лінґва франка» такі іранські мови, як согдіанська, давня перська, сучасна перська.

Значна кількість «лінґва франка» виникла завдяки торгівельним зв'язкам, коли носії тієї чи іншої мови утвердили її в міжнародних обмінах, примусивши своїх клієнтів опанувати хоча б поверхово для потреб комерції. Більшість таких мов зазнали певних змін, зумовлених суто комерційним ужитком. Деякі перетворилися на допоміжні мови зі спрощеними словниками та синтаксисом, тобто стали мовами піджин. Серед прикладів – російсько-китайський піджин, уживаний у прикордонних регіонах Росії та Китаю у XVIII–XX ст., а також піджин, що побутував у спілкуванні між інуїтами та індіанцями на Алясці в XIX ст. Найчастіше допоміжні мови виникають тоді, коли встановлюється панування колоніального типу, накинута представниками метрополії. Мови сучасних чи колишніх метрополій або іншого різновиду володарювання являють собою в деяких регіонах ще один тип «лінґва франка». Навіть після здобуття незалежності в колишніх колоніях ці мови лишаються «лінґва франка» найчастіше серед місцевої еліти.

До мовної стратегії належать спроби замінити розмаїття мов єдиною, зрозумілою для всіх. Свого часу цього палко прагнули філософи доби європейського Просвітництва, а в другій половині XIX ст. – прихильники таких штучних мов, як волапук та есперанто. Есперантисти сподівалися, що колись есперанто стане не лише універсальною допоміжною мовою, а й єдиною мовою людства.

Ідея єдиної мови не витримала випробування. Протягом останніх десятиліть усе гучніше лунає голос прихильників лінгвістичного й культурного розмаїття. Мовне розмаїття – це багатство, що починає розуміти все більше людей. Однак лінгвістичний плюралізм ще не є здобутком широкої громадськості. Не стало поширеним і усвідомлення того, що «лінгвістична екологія» потребує такої самої турботи, як і екологія довкілля. Якщо лінгворозмаїття зникне, то відновити його попри всі досягнення в біоінженерії та лінгвоінженерії буде дуже складно.

Тому в кінці тисячоліття планетарної турботи потребують мови, існуванню яких загрожують політичні, соціальні, економічні, демографічні умови.

Українська мова віддзеркалює найрізноманітніші проблеми «лінгвістичної екології». Йдеться не лише про загальновідомі репресивні дії щодо української мови взагалі, а й про бездумні, необачні і навіть шкідливі дії щодо внутрішнього життя мови – місцевих особливостей. Ми вже відчуваємо втрату поліського (чорнобильського) мовного ареалу. Зникає вічна, можливо найдавніша, гілка української слов'янської мовної культури. Тому діалектні особливості української мови треба ввести в систему вивчення мови.

Лінгвістичний плюралізм слід виховувати не лише до мов інших народів, а й до крайових особливостей мови власного народу. Виховуючи дбайливе ставлення до діалектів, говірок мови, потрібно поглиблювати знання норми, тобто літературної мови. Для сучасної освіти важливо не лише розв'язати проблеми ведення навчального процесу державною мовою, а й визначити те, як саме будуть вивчати мову, з яких позицій. Мова є виразником самобутності тієї чи іншої спільноти людей, засобом ототожнення її членів відповідно до їхньої культури. Коли, наприклад, говорять «я – француз» чи «я – італієць», то це означає, що людина вважає себе представником конкретної культурної групи, яка говорить конкретною мовою.

Подібне ототожнення дуже важливе, оскільки воно утверджує особистість у її тісному зв'язку з усією громадою і людьми однієї культури. У цьому випадку мова є визначальним фактором єдності. Доведено, що обов'язковою умовою існування будь-якого цілісного суспільства є єдина для всіх мова державно-адміністративної, освітньої та інших сфер спілкування. Саме тому в країнах, які виборюють незалежність і розбудовують держави, виявляється великий інтерес до національної мови, за допомогою якої називають державу і яку розглядають як засіб досягнення єдності. Виникає нагальна потреба вивчати рідну мову, літературу і традиції, щоб незалежно оцінити свою культуру. Це необхідно й тоді, коли носії мови перебувають на батьківщині, і тоді, коли вони далеко за її межами.

Оскільки людина найточніше висловлює свої думки і розуміє співрозмовника рідною мовою, то найбільш ефективним є навчання саме нею.

Поширена помилкова думка про те, що деякі мови не придатні для використання з певною освітньою метою. Якщо в мові відсутні слова та поняття для позначення нових ситуацій чи сфер діяльності, тоді вона відроджує, створює або запозичує їх.

У світі нагромаджено великий досвід із розвитку й використання національних мов як засобу освіти, зміцнення культурної самобутності, розбудови незалежної держави. Нам необхідно цей досвід осмислити і виробити найбільш прийнятний в Україні підхід. Відомо, що все більше країн, які розвиваються, намагаються використати загальнонаціональні мови в інтересах національної єдності, економічного розвитку, політичної стабільності. Напевно, тому, що проблеми мовної освіти, як і багато інших, у нас розглядали одновимірно, багато проблем залишається невирішеними.

Література:

1. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашов. – К. : Довіра, 1992. – 416 с.
2. Вихованець І. Р. Таїна слова / І. Вихованець. – К. : Рад. шк., 1990. – 284 с.
3. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Товариство знання України, 1991. – 240 с.
4. Іларіон Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / Митрополит Іларіон. – Вид. 2-ге. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 424 с.
5. Макарчук С. Український етнос (виникнення та історія розвитку) : монографія / С. Макарчук. – К. : Знання України, 1991. – 471 с..
6. Українська минувшина / А. Пономарьов, Л. Аргюх, Т. Косміна та ін. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
7. Франко І. Вибрані статті про народну творчість / І. Франко. – К. : Вид-во. Академії наук УРСР, 1955. – 138 с.